

УДК 811.161.2'373.46:52

МАТЕРІАЛИ ДО СЛОВНИКА АСТРОНОМІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ВОЛОДИМИРА ЛЕВИЦЬКОГО

Оксана Андрусишин

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра українського прикладного мовознавства,
вул. Університетська, 1/233, 79000, Львів, Україна,
тел.: (032) 239 43 55*

Розглянуто функціонування астрономічних термінів у словнику Володимира Левицького «Матеріали до фізичної термінології», описано тематичні групи та парадигматичні відношення в астрономічній термінології.

Ключові слова: астрономічний термін, номен, терміний словник, українська астрономічна термінологія.

Українська астрономічна лексика на науковому ґрунті починає розвиватися в другій половині XIX ст. Першим словником, у якому серед науково-технічної термінології зафіксовано й астрономічні назви, є «Матеріали до фізичної термінології» Володимира Левицького [2]. Словник складається з чотирьох частин, що вийшли впродовж 1896–1902 років у періодичних виданнях Наукового товариства імені Шевченка у Львові. В останній, четвертій, частині словника, яка має назву «Акустика і оптика. Астрономія і космографія», розміщено астрономічні терміни та номени. Мета статті – проаналізувати українські астрономічні терміни, зібрані в цьому словнику, покласифікувати астрономічну лексику й номенклатуру за тематичними групами та описати парадигматичні відношення в астрономічній термінології.

За способом подання лексичного матеріалу словник Володимира Левицького є перекладною терміннографічною працею, оскільки поряд з українськими термінами й терміносполуками тут подано німецькі відповідники. «Матеріали до фізичної термінології» охоплюють 391 астрономічну одиницю – терміни та номени. Терміни та терміносполуки у словнику домінують над номенклатурою. Усі реєстрові слова в цьому лексикографічному виданні розміщено в алфавітному порядку, синоніми подано у круглих дужках.

Багато термінів, які запропонував В. Левицький, мають риси західноукраїнського варіанта української літературної мови, зокрема:

1) іменники середнього роду в називному відмінку замість закінчення -а вжито зі закінченням -е, а приголосний перед цим закінченням не подовжується: *визначене положення, віддалене бігунове, віддалене Сірія, відклонене, затьміне, злучене, краєне в зад, наклонене, накриване зьвізд, означене часу, піднесене просте, положене геліоцентричне, помічене, протиставлене, рівнане паралактичне, сплощене, управильнене, уставлене;*

2) збереження м'якого [л'] у запозичених словах: *гльоб небесний, елемент, епіцикль, космологія, паралакса, плянігльоб, рефлектор, рік плятоновий, систем плянетарний, телескоп*;

3) вживання звука [г] у запозичених словах: *геодезія, геоїд, гльоб небесний, гномон, грануляція, довжина (довгота) географічна, знімка фотографічна, космогонія, космографія, космологія, перітей, плянігльоб, положенє геоцентричне, сизигія, тріангуляція*;

4) засвоєння запозичених термінів, які в сучасній українській літературній мові є іменниками чоловічого роду, як іменників жіночого роду: *люнета, паралакса*, і навпаки – термінів, які в сучасній українській літературній мові є іменниками жіночого роду, як іменників чоловічого роду: *систем*.

Оскільки правопис слів у «Матеріалах до фізичної термінології» відрізняється від сучасних правописних норм, приклади в цій статті подано так, як запропонував автор словника.

Серед астрономічних термінів, зафіксованих у словнику В. Левицького, можна виділити такі тематичні групи лексики:

1) назви дій, процесів, станів, явищ: *біг (рух) вспятний, блиманє (искрене) зьвізд, відклонєнє, грануляція, евекція, затьміне, затьміне місяця, затьміне перстенева, затьміне повне, затьміне сонця, затьміне частне, злученє, краєнє в зад (в геодезії), краєнє в перед (в геодезії), лібрація (місяця), наклонєнє, накриванє зьвізд, нутація, піднесенє протє, прєцєссия, протиставленє, рефракція, спад метеоритів, сплющенє, управильненє, уставленє*;

2) назви приладів, механізмів: *альтазимут, астроляб, астрофотометр, годинник поземий, годинник рівниковий, годинник сонічний, геліометр, гномон, дїплейдоскоп, екваторіал, люнета, люнета полуденникова, мікрометр нитковий, мікроскоп трубовий, ноній, октант, противага, рефлектор, рефрактор, сидеростат, тахиметр, телескоп, телюріум, теодоліт, хронометр, шруба мікрометрична, шруба притискаюча, шруба справляюча, шруба уставлення*;

3) назви астрономічних об'єктів: *астероїд, бігун екліптики, гори перстеневи, зьвізда, комети, метеорит, місяць (сателіт), небо зьвіздистє, півкуля, планета, планетоїд, пляна сонічна, пори (на сонци), сонце, тіло небесне*;

4) назви точок орбіти: *апогей, апсида (лінія апсидів), афель (точка відсонічна), перігель (точка присонічна), перітей*;

5) назви одиниць вимірювання та можливих похибок: *вершок, оборот, помір (помірка) землі, похибка зрівноваженя, похибка індексова, похибка помічательна*;

6) назви відрізків часу: *єпакта, день зьвіздвий, епоха, полудне, пора року, рік сидеричний (зьвіздвий), рік тропічний*;

7) назви, що вказують на зміщення, відхилення об'єктів: *аномалія, аномалія відосередня, аномалія правдива, аномалія середня, паралакса, паралакса висоти, паралакса денна, паралакса позема, паралакса річна*;

8) назви процесів, пов'язаних з фазами місяця: *місяць аномалістичний, місяць сидеричний (зьвіздвий), місяць синодичний, місяць тропічний, молодик, перша чверть (місяця), півповня (підповня), повня*;

9) назви розділів астрономії: *астрономія описова, астрономія помічательна, астрономія фізична, астрофізика, геодезія, космогонія, космографія, космологія*.

Одним зі способів поповнення української астрономічної лексики є використання термінів інших галузей знань, що стали спеціальними термінами внаслідок довантаження лексем астрономічним змістом. Це, зокрема, географічні

терміни (*вісь земна, довжина (довгота) географічна, екватор, коло бігунове, всхід, захід, північ, ширина географічна*), математичні (*аномалія, епіцикл, сітка трикутників, трикутник, число римське*).

Серед астрономічних назв трапляються прикметники, що функціонують як самостійні терміни (*віковий, вспятний, зенітальний, кульмінаційний, мраковинний, озьвіздлений, паралактичний*), хоча поширеною є думка про те, що прикметники не мають термінного статусу, а лише входять до складу терміносполук і функціонують із іменниками як одне ціле [1, с. 42].

Значну частину астрономічної терміносистеми становлять номени, що є назвами сузір'їв та планет, утворені лексико-семантичним способом від:

1) міфологічних номенів: *Андромеда, Венера, Геракл, Гидра, Гіади, Касіопея, Кентавр, Кефей, Марс, Меркур, Нептун, Пегаз, Перзей, Сатурн, Уран, Юпітер*;

2) назв тварин: *Баран, Бик, Вуж, Дельфин, Жирафа, Заяць, Змія, Квочка, Кит, Крук, Лебедь, Лев, Лев малий, Лис, Лоша, Медведюк, Орел, Пес великий, Пес малий, Пси мисливі, Рак, Риба полуднева, Риби, Рись, Ящірка*;

3) назв професій чи роду занять: *Стрілець, Водолій, Воляр, Візник, Косарі*;

4) назв предметів: *Віз великий, Віз малий, Щит, Стріла, Хрест полудневий, Чаша*.

В організації астрономічної терміносистеми на рівні лексико-семантичної парадигматики визначальними є гіперо-гіпонімічні, синонімічні та антонімічні відношення.

Про системність астрономічної терміносистеми найяскравіше й найповніше свідчить розгалужена гіпонімічна парадигма:

- гіперонім *затмінє* має гіпоніми: *місяця, перстенева, повне, сонця, частне*;
- гіперонім *звезда* має гіпоніми: *бігунова, вечірна, змінна, многократна, нова, падаюча, подвійна, прибігунова, ранна, стала (неподвижна), телескопна*;
- гіперонім *коло* має гіпоніми: *бігунове, годинне, деферентне, перемоги, прямовісне (висоти)*;
- гіперонім *круг* має гіпоніми: *місячний, муровий, положеня, полуденниковий*;
- гіперонім *місяць* має гіпоніми: *аномалістичний, сидеричний (звездовий), синодичний, смочий, тропічний*;
- гіперонім *рік* має гіпоніми: *переступний, плятоновий (Плятона), сидеричний (звездовий), світла, тропічний*;
- гіперонім *сорядні* має гіпоніми: *геліоцентричні, геоцентричні, екліптики, позему, рівника*;
- гіперонім *точка* має гіпоніми: *весняна, збіжності, призьвездна, радіаційна (вилету)*;
- гіперонім *час* має гіпоніми: *дійсний, звездовий, насвітлення, портовий, середний, сонячний*; гіпонім *час сонічний* включає в себе поняття *дійсний, середний*;
- гіперонім *шуба* має гіпоніми: *мікрометрична, притискаюча, справляюча, уставляюча* тощо.

Астрономічна лексика наприкінці XIX – на початку XX ст. активно розвивалася, про що свідчать терміни-синоніми, подані у словнику В. Левицького (зафіксовано 40 синонімічних пар), що на той час було цілком виправданим, оскільки це передбачало вибір найвдалішого терміна в майбутньому. У синонімічні відношення вступають як однослівні терміни, так і терміносполуки. Серед однослівних термінів синонімічні пари утворюють іменники (*вселенна – всесвіт, звіринець – зодіак, мітла – хвіст, констеляція – звездозбір, Орion – Косарі, місяць – сателіт, овид – горизонт*,

півповня – підповня, шлях – орбіта), серед терміносполук – іменникові словосполучення, в яких у синонімічних відношеннях перебувають іменники (*біг вспятний – рух вспятний, блиманє зьвізд – искрене зьвізд, віддалення бігунове – віддаль бігунова, віддалення Сірія – віддаль Сірія, день зьвіздовий – доба зьвіздова, довжина географічна – довгота географічна, довжина зведена – довгота зведена, знак полуденниковий – міра полуденникова, зьвізда вечірня – зоря вечірня, зьвізда ранна – зоря ранна, полоса горяча – пояс горячий, помір землі – помірка землі*). Синонімічні пари також утворюють терміносполуки, в яких синонімами є прикметники (*дорога молочна – дорога чумацка, заколот наворотний – заколот періодичний, зьвізда стала – зьвізда неподвижна, комета наворотна – комета періодична, місяць сидеричний – місяць зьвіздовий, обіг сидеричний – обіг зьвіздовий, рік сидеричний – рік зьвіздовий*), а також однослівні іменники та іменникові словосполучення (*апсида – лінія апсидів, афель – точка відсонічна, універзал – знаряд універсальний, перічень – точка присонічна*).

Важливою ознакою системності термінології є наявність антонімічних зв'язків. Антонімія як семасіологічна категорія невід'ємна від термінологічних систем, що номінативно систематизують наукові поняття – складну й багатопланову мережу протиставлень, суттєво впорядковуючи термінологічну сферу [3, с. 188]. В астрономічній термінології словника В. Левицького антонімічні відношення зафіксовано серед терміносполук (*зат'ямінє повне – зат'ямінє частне, зьвізда (зоря) вечірня – зьвізда (зоря) ранна, зьвізда змінна – зьвізда стала (неподвижна), Віз великий – Віз малий, краяне в зад – краяне в перед, кульмінація горішня – кульмінація долішня, лук денний – лук нічний, мраківина неправильна – мраківина правильна, узол зіступаючий – узол підступаючий, полоса горяча – полоса зимна*).

Астрономічна термінологія в «Матеріялах» В. Левицького більше представлена складними терміносполуками, ніж однослівними термінами. Серед однослівних термінів є як питомі (наприклад, *біг, блиманє, визначенє*), так і запозичені. Найбільше запозичень є з грецької мови (серед яких чимало складних термінів, утворених із грецьких коренів): *аероліт, аномалія, апогей, апсида, астероїд, астроліт, астрофізика, астрофотометр, афель, болід, геліометр, гороскоп, геодезія, геоїд, гномон, діплейдоскоп, екліптика, епакта, епіцикл, епоха, ефемеріда, зодіак, комети, космогонія, космографія, космологія, метеор, метеорит, мікроскоп, паралікс, перігель, перігей, планета, планетоїд, сизигія, тахіметр, телескоп, теодоліт, Уран, фаза, фотосфера, хромосфера, хронометр*. Декілька термінів запозичено з латинської (*альтазімут, грануляція, евекция, елсмент, календар, квадрант, квадратура, констеляція, кульмінація, лібрація, нутация, обсерваторія, октант, прецессія, рефлектор, рефрактор, сидеростат, телюріом, тріангуляція*), французької (*екваторіял, зеніт, колюр, люнета*) та арабської (*азимут, альгідада, альмукантарат, надір*) мов. З інших мов запозичено не лише терміни, а й номени: *Андромеда, Геракл, Кентавр, Кефей, Оріон, Пегаз, Перзей, Плясди, Уран – з грецької; Венера, Еридан, Касіопея, Марс, Меркур, Нептун, Сатурн, Юпітер – з латинської*.

Серед однослівних термінів переважають однокореневі слова, однак можна виділити ще й компоненти з двома коренями. Їх частка є невеликою. До таких термінів належать назви розділів астрономії (*астрофізика, космографія, космологія*), назви приладів (*астрофотометр, діплейдоскоп, тахіметр, хронометр*), а також лексеми *рівноденне, рівнолежник*.

В астрономічній термінології переважають терміносполуки, оскільки вони виявляють більшу здатність до конкретизації значень завдяки залежним словам. У словнику В. Левицького домінують двокомпонентні (їх найбільше) та трикомпонентні термінологічні словосполучення.

Серед двокомпонентних одиниць можна виділити терміносполуки таких структурних типів:

- прикметник + іменник (*аномалія правдива, буква недільна, годинник сонічний, заколот віковий, знаряд перехідний, мікроскоп трубковий*), де іменники є назвами родового поняття, а прикметники уточнюють їх і є видовими назвами;

- іменник + іменник (*лінія апсидів, бігун екліптики, визначене положення, вісь світла, громада зьвізд, коло перемоги, круг положення, корона сонця*);

- дієслово (дієприкметник) + іменник (*зьвізда падаюча, узол зіступаючий, узол підступаючий, шруба притискаюча, шруба справляюча*);

- іменник + прислівник (*краяне в зад (в геодезії), краяне в перед (в геодезії)*).

У матеріалах до словника В. Левицького є також декілька двокомпонентних терміносполук, утворених за моделлю: іменник-апелятив у називному відмінку + іменник-онім у родовому відмінку (*віддалене (віддаль) Сірія, закон Кеплера, закон Нютона, зворотник Козорога, корабель Арго, перстень Сатурна, рік Плятона (плятоновий), Хмара Магеляна*).

Трикомпонентні словосполучення виникають як ускладнення двокомпонентних словосполук і мають таку будову: прикметник + іменник + іменник (*гори перстеневої на місяцю, коло прямовісне висоти, смуга світляна на місяці, світло попелясте місяця, точка радіаційна вилету*), прикметник + іменник + іменник (*перемога сонця літна, перемога сонця зимова*), дієслово (дієприкметник) + прикметник + іменник (*зьвізди падаючі наворотні, зьвізди падаючі часові*), прикметник + прикметник + іменник (*час сонічний дійсний, час сонічний середний*).

Отже, астрономічна термінологіка, зафіксована в четвертій частині «Матеріалів до фізичної термінології» В. Левицького, яка має назву «Акустика і оптика. Астрономія і космографія», має ознаки системності: тематичну організацію, парадигматичні зв'язки між компонентами. Формують астрономічну терміносистему як питомі, так і запозичені терміни (найбільше запозичень з грецької та латинської мов). Найбільшою є частка однослівних термінів та термінологічних словосполучень. Серед терміносполук переважають двокомпонентні (побудовані за моделями: прикметник + іменник та іменник + іменник). Це є свідченням динамічного розвитку української астрономічної терміносистеми на початку ХХ ст., яка на науковому ґрунті почала формуватися лише в другій половині ХІХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М., 1977.
2. Левицький В. Матеріали до фізичної термінології. Ч. 4. Акустика і оптика. Астрономія і космографія / В. Левицький: Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Львів, 1902. – Т. 8. – Вип. 2. – С.1–12.
3. Панько Т. І. Українське термінознавство : підручник / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів, 1994.

*Стаття надійшла до редакції 15.11. 2011
доопрацьована 26. 11. 2011
прийнята до друку 10. 01. 2012*

**MATERIALS TO THE ASTRONOMICAL TERMINOLOGY DICTIONARY
BY VOLODYMYR LEVYTSKY**

Oksana Andrusyshyn

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Applied Linguistic,
Universytets'ka St., 1/233, 79000, Lviv, Ukraine,
phone: (032) 239 43 55*

The functioning of astronomical terms in the dictionary by Volodymyr Levytsky «Materials to physical terminology» is considered in the article. The thematic groups and paradigmatic relations in astronomical terminology are described.

Key words: astronomical term, nomen, terminological dictionary, Ukrainian astronomical terminology.

**МАТЕРИАЛЫ К СЛОВАРИЮ АСТРОНОМИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ
ВЛАДИМИРА ЛЕВИЦКОГО**

Оксана Андрусишин

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра украинского прикладного языкознания,
ул. Университетская, 1/233, 79000, Львов, Украина,
тел.: (032) 239 43 55*

В статье рассмотрено функционирование астрономических терминов в словаре Владимира Левицкого «Материалы к физической терминологии», описано тематические группы и парадигматические отношения в астрономической терминологии.

Ключевые слова: астрономический термин, номен, термический словарь, украинская астрономическая терминология.